

Μαρία Καλαϊτζάκη, Γιώργος Σπανάκης-Βορεάδης

Διακίνηση αγαθών, παραγόμενων προϊόντων και ειδών διατροφής στην Κρήτη (1555-1608)

ABSTRACT

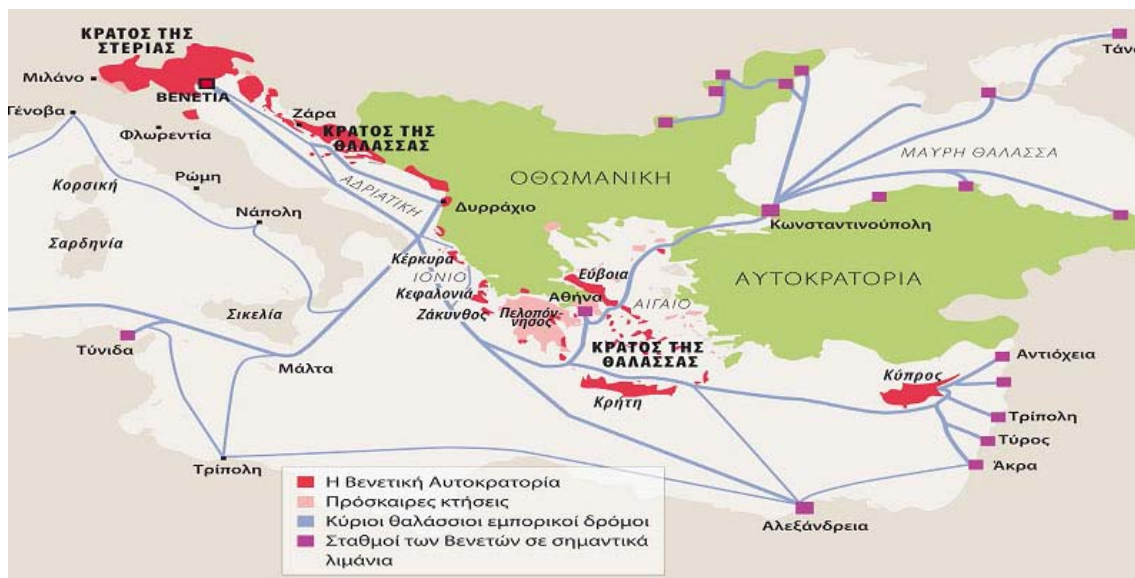
The aim of this paper is to present the roads and the merchants of goods, products and food on commercial routes; we will try to identify the routes of product traffic and who is involved in it. Among the research issues discussed here are who assumed the role of trafficker, who the role of trader, and what the producer's ultimate profit was. With regard to product movements, areas where goods and trade traveled, regions, trade agreements and transactions will be recorded. The research will be by reference to the existing bibliography and the relevant documentation from the original archival data of this period in the Vikeiaia Municipal Library of Heraklion. The scope of the research is to highlight the importance of transport and networks to economic and social life and their contribution to the development of Crete during this period.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: διακίνηση, προϊόντα, μεταφορές, νοταριακά έγγραφα, Μεσόγειος, Βενετία, Κρήτη, Χάνδακας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία είναι αποτέλεσμα ερευνητικής προσπάθειας κατά τη διάρκεια της συμμετοχής μας στο Εργαστήριο Παλαιογραφίας της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ηρακλείου τα έτη 2015-2016, υπό τη διδασκαλία και επιστημονική επιμέλεια του Δρ. Μανόλη Δρακάκη. Μέσα από τη μελέτη των συμβολαίων των εξεταζόμενων νοταρίων, που φυλάσσονται σε microfilms στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, διαπιστώθηκε ότι η μετακίνηση αγαθών μέσω των εμπορικών συναλλαγών υπήρξε καθοριστικό στοιχείο στην εδραίωση της θέσης της Κρήτης στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τη Βενετική Περίοδο. Ειδικότερα στην εργασία αυτή τεκμηριώνονται, βάσει της μελέτης των συμβολαιογραφικών πράξεων των νοταρίων Michel Marà και Alvize Castanò, οι ανεπτυγμένες ναυτιλιακές σχέσεις του Χάνδακα με πολλά λιμάνια της Μεσογείου, η ποικιλία των αγαθών που μεταφέρονταν αλλά και οι υψηλού επιπέδου συναλλακτικές σχέσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών. Οι ανωτέρω οικονομικές δραστηριότητες αναπτύχθηκαν σε μία οργανωμένη οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά αποικία, σύντομη παρουσίαση της οποίας θα γίνει στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

* Ευχαριστούμε τον επιστημονικό υπεύθυνο των εκδόσεων του Βενετσιάνικου Αρχείου της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ηρακλείου, Καθηγητή Γιάννη Μαυρομάτη που έδωσε την έγκριση μελέτης του αρχαιακού υλικού. Επίσης τον Δρ. Μανόλη Γ. Δρακάκη για την εξάριετη διδασκαλία του.

Κύριοι θαλάσσιοι δρόμοι στην ανατολική Μεσόγειο κατά τον 17ο αιώνα.

Πηγή: Α. Διαλέτη, Γ. Πλακωτός, Α. Πούπου, *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής αυτοκρατορίας 11ος-18ος αιώνας*, 114.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η Βενετία υπήρξε μια μεσαιωνική πόλη μοναδική στην εποχή της, με ποικίλα χαρακτηριστικά, που προσελκύουν το ενδιαφέρον ακόμη και σήμερα αναφορικά με την οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πνευματική της ζωή. Οι Βενετοί υπήρξαν εξαιρετικά οξυδερκείς και πρωτοπόροι και, κατανοώντας τη σημασία του εμπορίου τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, εκμεταλλεύτηκαν τον έλεγχο των θαλάσσιων οδών, δημιουργώντας εμπορικά δίκτυα σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο. Με αφετηρία τη σύναψη της συμφωνίας με τον βυζαντινό αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ το 1082 μ.Χ., αλλά κυρίως μετά τη Δ΄ Σταυροφορία (1204), δημιουργήθηκε μια αυτοκρατορία με ναυτική και εμπορική δύναμη τέτοια ώστε στις αρχές του 15ου αιώνα σχεδόν δεν υπήρχε αγαθό που να μη μετακινείται με βενετικά πλοία (Διαλέτη *et.al.* 2015, 113-114· Τζομπανάκη 2008, 14-18).

Σημαντικό ρόλο στην εδραίωση της κυριαρχίας της Βενετίας στη Μεσόγειο είχε η Κρήτη, ίσως η πιο σημαντική κτήση της, που περιήλθε στους Βενετούς με την προσοδοφόρα συμφωνία του Enrico Dandolo στις 12 Αυγούστου 1204. Αφού εξουδετέρωσαν τους Γενουάτες, εδραίωσαν την κυριαρχία τους στο νησί το 1211, εφαρμόζοντας διοικητικό σύστημα και μικτό πολίτευμα, όπως της Βενετίας, και στρατιωτική οργάνωση ικανή να καταπνίξει κάθε πιθανή εξέγερση (Δετοράκης 1990, 162-163, 167, 173-179). Η κατάκτηση της Κρήτης από τους Βενετούς καθόρισε τη τύχη του νησιού για τέσσερις αιώνες και επιτάχυνε σε σημαντικό βαθμό τις κοινωνικές, οικονομικές αλλά και πολιτιστικές διεργασίες. Η Κρήτη δεν ήταν απλώς μια αποικία, ήταν αναπόσπαστο τμήμα της βενετικής επικράτειας (Γάσπαρης 1988, 23-24). Παρά την αντίσταση των Κρητικών και τις συχνές επαναστάσεις, σταδιακά οι Βενετοί μέχρι τα τέλη του 14ου αιώνα αποκατέστησαν την τάξη και τη σταθερή πολιτική, αποσκοπώντας στην ειρήνευση και στην καλύτερη συνύπαρξη του βενετικού και του ελληνικού στοιχείου (Γάσπαρης 1998, 50), με σκοπό να χρησιμοποιήσουν

την Κρήτη για την επίτευξη των οικονομικών σκοπών τους. Επιθυμία τους ήταν να μην είναι η Κρήτη μόνο ένας ακόμη εμπορικός σταθμός της αυτοκρατορίας τους αλλά μια πόλη όμοια με τη Γαληνοτάτη (Γάσπαρης 1994, 141).

Οι Βενετοί πραγματοποίησαν αποικισμούς με στόχο να εγκατασταθούν μόνιμα στο νησί (Μαλτέζου 1988, 127) χωρίς όμως να πλειοψηφήσουν έναντι του ντόπιου ελληνορθόδοξου στοιχείου, που σαφώς επικρατούσε αριθμητικά σε όλη τη διάρκεια της βενετικής περιόδου (Δετοράκης 1990, 167). Μετά την κατάκτηση από τους Βενετούς επιβλήθηκε στην Κρήτη φεουδαλικό σύστημα (Φίλιας 1978, 88-92· Τσουλφίδης 2003, 80-82) κατά τα πρότυπα της Ευρώπης (Δετοράκης 1990, 208), σύμφωνα με το οποίο η γη ανήκε στο κράτος και αυτό τη διέθετε. Συγκροτήθηκαν αρχικά δύο ευδιάκριτες κοινωνικές τάξεις, οι φεουδάρχες γαιοκτήμονες και οι αγρότες (Γάσπαρης 1998, 24-25), με συνδετικό κρίκο τη γη. Η αγροτική τάξη αποτελείτο από τους βιλάνους και τους ελεύθερους αγρότες και η γη ήταν χωρισμένη σε φέουδα, τις *καβαλλαρίες* και τις *σερβενταρίες*. Η οικονομική ζωή βασιζόταν στο κάθε χωριό και οι αγρότες κάτοικοί του απέδιδαν τα καθιερωμένα στον ιδιοκτήτη γης χωρίς να παρεμβαίνει το επίσημο κράτος της Βενετίας (Γάσπαρης 1997, 227-230).

Στις αρχές του 14ου αιώνα εντοπίζονται και οι πρώτες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές και αυξάνεται ο αριθμός όσων ασχολούνται με τομείς αστικής οικονομίας (Γάσπαρης 1988, 50). Από τον 16ο αιώνα και μετά, με την παρακμή της φεουδαρχίας αναδεικνύεται μία νέα τάξη των αστών, οι *cittadini* (Λαμπρινός 2015, 20-25). Η περίοδος ειρήνης ευνόησε αυτή τη νέα κοινωνική ομάδα, την αστική τάξη, με αποτέλεσμα την άνοδο του βιοτικού και πολιτιστικού επιπέδου στις πόλεις (Πανοπούλου 2000, 308). Οι παραπάνω πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες υπήρξαν το πρόσφορο έδαφος για την παραγωγή ποικίλων ποιοτικών προϊόντων, τα οποία εξαγόταν εκτός Κρήτης με οργανωμένο και συστηματικό τρόπο, με συγκεκριμένους κανόνες και τυπικό. Η Βενετία ευνόησε την Κρήτη και προσέφερε μηχανισμούς και μέσα εξέλιξης (Γάσπαρης 1998, 30), τα οποία απέφεραν κέρδη για τον ντόπιο πληθυσμό αλλά και για την ίδια, αφού εξήγαγε τα προϊόντα που καλλιεργούνταν πολλές φορές κατά παραγγελία, όπως τα σταφύλια για την παραγωγή κρασιού (Γάσπαρης 2005, 169-170). Κατέστησαν επίσης την Κρήτη ως την κύρια πύλη επικοινωνίας της με την Ανατολή.

Παρά το γεγονός ότι ένας συνδυασμός από διαφορετικούς παράγοντες, όπως οι μεγάλες ανακαλύψεις του 15ου αιώνα, καθώς και η ναυπήγηση μικρότερων και ευέλικτων πλοίων από άλλα ευρωπαϊκά κράτη, οδήγησε στην αποδυνάμωση της Βενετίας, η Κρήτη παρέμενε μαζί με την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τη Συρία (και ειδικότερα μετά την πτώση της Κύπρου το 1571) από τα σημαντικότερα διαμετακομιστικά κέντρα (Πανοπούλου 1988, 153).

Η Κρήτη όπως περιγράφεται στις πολυάριθμες πηγές, λ.χ. στα συμβολαιογραφικά έγγραφα, τα οποία μνημονεύονται διεξοδικά στην πλούσια για το θέμα βιβλιογραφία, καθόλη τη διάρκεια της Βενετοκρατίας παρήγαγε και εξήγαγε σημαντικά διατροφικά προϊόντα. Τα σημαντικότερα ήταν το κρασί διαφόρων ποικιλιών και το λάδι. Καλλιεργούνταν και εξαγόταν όμως και άλλα μεσογειακά προϊόντα: διάφορα φρούτα ή ξηροί καρποί όπως μήλα, λεμόνια, σύκα, καρύδια, αμύγδαλα, σταφίδες, προϊόντα καλλιεργειών όπως λινάρι, βαμβάκι, αλλά και προϊόντα του ζωικού κεφαλαίου, όπως τυρί, μέλι, κερι (Μαλτέζου 1985, 139-141).

Δεύτερο συστατικό στοιχείο της ανάπτυξης του εμπορίου κατά τη Βενετική περίοδο ήταν η δημιουργία σημαντικών λιμένων κυρίως στη βόρεια ακτή της Κρήτης, με πιο σημαντική πόλη-λιμάνι τον Χάνδακα, οχυρωμένη με ισχυρά τείχη και πόλη με αστική κίνηση. Αγκυροβολούσαν όμως βενετικά πλοία και στο λιμάνι του Ρεθύμνου και των Χανίων (Γάσπαρης 1998, 26). Ο Χάνδακας, ως ένα σημαντικό εμπορικό κέντρο της Μεσογείου (Γάσπαρης 2003, 239) συνδεόταν με όλα τα λιμάνια της Μεσογείου και κυρίως με την Πελοπόννησο, τα νησιά του Νοτίου Αιγαίου, τα μικρασιατικά παράλια και τη Βενετία (Γάσπαρης 2000, 219-220).

ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΑΠΟ ΠΗΓΕΣ

Τα συμβολαιογραφικά έγγραφα αποτελούν σημαντικές πηγές πληροφόρησης για όλο το εμπορικό κύκλωμα που διακινούσε τα αγαθά. Από τη μελέτη τους αντλούμε πληροφορίες για τον τόπο προορισμού, τα μεταφερόμενα προϊόντα, τα είδη των πλοίων μεταφοράς, τους εμπλεκόμενους επαγγελματίες και τη νομική μορφή των εταιρειών που εκτελούσαν αυτές τις μεταφορές. Η παρούσα εργασία βασίζεται σε συμβολαιογραφικές πράξεις του νοταρίου Michel Marà,¹ καθώς και του νοταρίου Alvize Castanò μεταξύ των ετών 1597-1608.²

Σύμφωνα με τις ήδη δημοσιευμένες νοταριακές πηγές³ για τις μετακινήσεις των προϊόντων και των παραγόμενων αγαθών συνάπτονταν ναυλοσύμφωνα, ναυτοδάνεια, ιδρυτικές πράξεις συντροφιών, καθώς και πράξεις ασφάλισης πλοίων, φορτωτικές και πωλήσεις πλοίων (Πανοπούλου 1991, 419). Από τα συμβόλαια του νοταρίου Michele Marà (b.153) διαπιστώνουμε ότι για τη διασφάλιση των εμπλεκόμενων μερών και την τήρηση των όρων των σχετικών με τη διακίνηση των αγαθών με πλοία συντάσσονταν συμβολαιογραφικά έγγραφα, στα οποία μεταξύ των άλλων περιγράφονταν οι διαδρομές και τα δίκτυα μέσω των οποίων διακινούνταν τα προϊόντα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τόποι αφετηρίας των εμπορών. Σε συμβόλαια του Marà έμποροι και караβοκύρηδες που δραστηριοποιούνται σε όλο τον ελλαδικό χώρο φορτώνουν από λιμάνια της Κρήτης εμπορεύματα, τα οποία μεταφέρουν σε άλλα λιμάνια της Μεσογείου. Ενδεικτικά ο Παύλος Αρμένης από τα Χανιά εξουσιοδοτεί τον έμπορο Τζουάνε Σγουρομάλλη από το Ηράκλειο, να ναυλώσει πλοίο για να μεταφέρει κρασί από τα Χανιά στη Βενετία με ναύλο που θα συμφωνούσαν μεταξύ τους.⁴ Σε επόμενο συμβόλαιο ορίζεται κριτής προκειμένου να επιλύσει τις διαφορές που προέκυψαν μεταξύ των μετόχων του караβιού που ταξίδεψε για μεταφορά εμπορευμάτων από τη Συρία στον Χάνδακα.⁵ Σε πληρεξούσιο έμπορος από την Πάτμο που βρίσκεται στον Χάνδακα εξουσιοδοτεί κάτοικο του Χάνδακα να εισπράξει το μερίδιο που του χρωστάει τρίτος έμπορος, κέρδος το οποίο έχει προκύψει από τη μεταξύ τους

¹ Archivio di Stato di Venezia (στο εξής A.S.V.), *Notai di Candia* (στο εξής N.C), busta (στο εξής b.) 153, ειδικότερα (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1555).

² A.S.V.-N.C., b. 45 (1597-1600 και 1606-1608).

³ Α. Πανοπούλου (2015), *Πέτρος Καστροφύλακας Νοτάριος του Χάνδακα Πράξεις 1558-1559*, Ηράκλειο – Αθήνα, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών· Ε. Δρακάκης (2004), *Μιχαήλ Μαρὰς Κατάστιχο 149*, τ. Α', Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη· Ε. Δρακάκης & Τ. Μαρμαρέλη (2005), *Μιχαήλ Μαρὰς Κατάστιχο 149*, τ. Α', Ηράκλειο, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη.

⁴ A.S.V.-N.C., b. 153, φ. 6ν/πρ. αριθμ. 2: 1555, Ιανουαρίου 5.

⁵ A.S.V.-N.C., b. 153, φ. 17γ/πρ. αριθμ. 2: 1555, Ιανουαρίου 12.

συναλλαγή εμπορίας χαβιαριού. Σε συμβόλαιο της 13ης Φεβρουαρίου 1555 διαπιστώνουμε χρήση συναλλαγματικής που εκδόθηκε στον Χάνδακα.⁶

Μελετήθηκαν είκοσι τέσσερα συμβόλαια του συμβολαιογράφου Castano Alvize μεταξύ των ετών 1597-1608, τα οποία παρέχουν αξιόλογες πληροφορίες για το είδος των εμπορευμάτων, το ύψος των συναλλαγών, τα εμπλεκόμενα πρόσωπα και την ιδιότητά τους, τα συμφωνηθέντα και τέλος τον τρόπο διανομής των κερδών της εμπορικής συναλλαγής.

Η συνηθέστερη οικονομική συναλλαγή ήταν η σύναψη συμφωνίας του κεφαλαιούχου με τον έμπορο για τη μεταφορά συγκριμένων προϊόντων από τον Χάνδακα προς διάφορα λιμάνια της Μεσογείου. Στη συνέχεια, μετά το πέρας του ταξιδιού, πραγματοποιείτο η προσυμφωνημένη διανομή των κερδών και λυόταν η συμφωνία. Οι κεφαλαιούχοι ήταν κάτοικοι του Χάνδακα που ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα, όχι απαραίτητως άμεσα σχετιζόμενα με το εμπόριο. Συνεπώς η συμμετοχή στη μεταφορά εμπορευμάτων από και προς τον Χάνδακα ήταν μια επικερδής δραστηριότητα.

Ο Τζώρτζης Ρουτζέρης από τον Χάνδακα διέθεσε κεφάλαιο 100 ούγγαρα⁷ στον έμπορο Κωνσταντή Πουλοπόδη για να αγοράσει και να εμπορευθεί αμύγδαλα και ψάρι. Ήταν στη διακριτική ευχέρεια του εμπόρου να τα πουλήσει σε όποιο λιμάνι θα του προσφερόταν η καλύτερη τιμή. Ο έμπορος όμως δεσμευόταν να επιστρέψει στον κεφαλαιούχο (120) ούγγαρα σε είδος από το συγκριμένο ταξίδι.⁸

Τα κέρδη θα μοιράζονταν μεταξύ των κατόχων των εμπορευμάτων και φορτωτών παπά Νικολάου Νταβερόνα, του Τζουάνε Ιεροσολυμίτη και του εμπόρου Νικολό Μαυρουδή.⁹ Ο Μαυρουδής με τον πλοιοκτήτη Αντώνιο Ρουντζιέρη ναύλωσε πλοίο για να μεταφέρει από τον Χάνδακα στην Κωνσταντινούπολη δεκαπέντε βαρέλια μοσχάτο κρασί. Μετά την πώληση του κρασιού θα ήταν στη διακριτική ευχέρεια του εμπόρου να αγοράσει ό,τιπραμάτεια ήθελε και να τη φέρει πίσω προς πώληση στον Χάνδακα. Τα κέρδος θα μοιραζόταν μεταξύ των τριών και θα ελάμβανε από ένα μερίδιο ο καθένας. Οι δύο φορτωτές θα έδιναν ένα τσεκίни χρυσό κάθε μήνα στον έμπορο για τα έξοδα σίτισης του πληρώματος κατά τη διάρκεια του ταξιδιού και επιπλέον 25 χρυσά τσεκίनिया σε άσπρη μονέδα με ισοτιμία 10 λίτρες το κάθε τσεκίни για τα λοιπά έξοδα μεταφοράς των κρασιών.

Οι μεταφορές προς τον Χάνδακα αφορούσαν εμπόριο βοοειδών και χοίρων από την Εύβοια και τη Σαντορίνη.¹⁰ Το πρώτο συμβόλαιο με εκκίνηση του πλοίου από τον Χάνδακα και προορισμό την Εύβοια αφορούσε μια σχετικά μεγάλη επένδυση συνολικού ύψους 150 τσεκινίων μεταξύ του Τζώρτζη Παχή, караβοκύρη και μέτοχου του πλοίου, κατοίκου Χάνδακα, και των χρηματοδοτών Τζουάνε Καλογερά, Μικέλε Βλάχου και Γιώργη Ζουλινού. Μετά την ολοκλήρωση του ταξιδιού και την πώληση των εμπορευμάτων στα κρεοπωλεία του Χάνδακα θα αφαιρούσαν τα έξοδα και το κεφάλαιο. Στη συνέχεια θα γινόταν η διανομή των κερδών ως εξής: 4,5 μερτικά

⁶ A.S.V.-N.C., b. 153, φ. 62r/πρ. αριθμ. 1: 1555, Φεβρουαρίου 13.

⁷ Λιάτα 1996, 134-135.

⁸ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, φ. 43v/πρ. αριθμ. 2: 1598, Φεβρουαρίου 24.

⁹ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, φ. 16v/πρ. αριθμ. 3: 1597, Νοεμβρίου 11.

¹⁰ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, φ. 16v/πρ. αριθμ. 3: 1597, Νοεμβρίου 11· A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, φ. 23r/πρ. αριθμ. 3: 1597, Δεκεμβρίου 10.

για τον караβοκύρη και ένα μερτικό για κάθε σύντροφο. Το κάθε μερτικό υπολογιζόταν σε 20 τσεκίνια. Το δεύτερο συμβόλαιο αφορούσε συναλλαγή μικρότερης αξίας, συγκεκριμένα 53 τσεκινίων, και είχε προορισμό τη Σαντορίνη, λιμάνι σε κοντινή απόσταση από τον Χάνδακα. Έμπορος και χρηματοδότης ήταν ο Τζώρτζης Μαυρογέννης και ο Μάρκος Διγενής από το Καστέλι Σαντορίνης θα ναύλωνε το πλοίο. Εκτός από χοίρους θα μετέφερε και πανιά μονά ή ζυγά, σησάμι και μπαμπάκι. Η συμφωνία προέβλεπε ότι μετά την πώληση των εμπορευμάτων στο Ηράκλειο θα μοιραζόταν εξ ημισείας το κέρδος ή η πιθανή ζημία.

Στην Κωνσταντινούπολη επίσης θα ταξίδευε ο Μανέας Βάρδας του Γιώργη από τον Χάνδακα, για να μεταφέρει 684 λίτρες μέλι και κλωστές, που θα έπαιρνε από τον Κωσταντή Μελιτζέρη προκειμένου να τις πουλήσει και ό,τι κερδίσει να το επενδύσει σεπραμάτεια δικής του επιλογής και να την επιστρέψει στον Χάνδακα. Το συμβόλαιο δεν αναφέρει ύψος επενδυτικής δαπάνης.¹¹ Στη συνέχεια, στις 15 Δεκεμβρίου 1599, ο Μελιτζέρης ορίζει πληρεξούσιο τον μισέρ Γιώργη Στριλιγκά προκειμένου να μπορέσει να εισπράξει από τον Μανέα Βάρδα όλη την αξία του μελιού και των κλωστών που του έδωσε να πουλήσει στην Κωνσταντινούπολη και τον εξουσιοδοτεί αν χρειαστεί να προσφύγει στα δικαστήρια της Κωνσταντινούπολης.¹²

Από τα νησιά του Αιγαίου συναντάμε ως προορισμό και την Ασυπάλαια.¹³ Ο έμπορος Διάκος Τραχανιώτης από την Ασυπάλαια και ο Τζουάνες Καλογεράς, κεφαλαιούχος από τον Χάνδακα, συνήψαν ιδιωτική συμφωνία ύψους συναλλαγής 120 τσεκινίων με σκοπό ο Τραχανιώτης να εισάγειπραμάτεια από την Ασυπάλαια, την πιο συμφέρουσα κατά την κρίση του. Με την επιστροφή στον Χάνδακα και την πώληση των εμπορευμάτων θα αφαιρούνταν το κεφάλαιο και τα έξοδα και από το κέρδος θα ελάμβανε τρία μερίδια ο έμπορος και δύο ο κεφαλαιούχος.

Εκτός από τους κατοίκους του Χάνδακα συναλλαγές πραγματοποιούσαν και κάτοικοι επαρχιακών οικισμών. Ο Γιώργης Χριστιανόπουλος, από το Βενεράτο, είχε δώσει κεφάλαιο ύψους 460 λιτρών σε ασημένιο νόμισμα στον Κωσταντή Πουλοπόδη για να το επενδύσει σε ίσης αξίας εμπορεύματα που θα έφερνε από τη Συρία στον Χάνδακα. Οι δύο εταίροι μετά από μήνες συμφωνούν να επιστραφεί το αρχικό κεφάλαιο στον Χριστιανόπουλο μέχρι τον Δεκέμβριο του 1598, σε ισχυρό νόμισμα, «χωρίς όμως καμιάς λογής διάφορο» για την επένδυση.¹⁴

Παρατηρούμε ότι σε μεγάλο αριθμό συναλλαγών τα εμπορεύματα που μετακινούνται δεν προσδιορίζονται στην αρχική συμφωνία, αλλά επαφίεται στη διακριτική ευχέρεια του εμπόρου να επιλέξει ό,τι είναι πιο συμφέρον για τη συγκεκριμένη συναλλαγή, από την οποία θα λάβει και αυτός το αναλογούν κέρδος. Ο ρόλος του εμπόρου ήταν ουσιαστικός στη συναλλαγή, αφού αυτός επέλεγε τα εμπορεύματα σύμφωνα με τις ανάγκες της αγοράς. Ο Τζουάνε Δανίλης, κάτοικος Χάνδακα, έλαβε από τον Τζουάνε Ντα Κορφού, κεφαλαιούχο, 250 χρυσά τσεκίνια για να ταξιδέψει στο Ραχήτι και να τα επενδύσει. Επιστρέφοντας στο Ηράκλειο

¹¹ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, f. 195v/πρ. αριθμ. 4: 1599, Σεπτεμβρίου 28.

¹² A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, f. 203r/πρ. αριθμ. 1: 1599, Δεκεμβρίου 15.

¹³ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, f. 178v/πρ. αριθμ. 1: 1599, Ιουνίου 13.

¹⁴ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, f. 67v/πρ. αριθμ. 1: 1598, Μαΐου 13.

και μετά την αφαίρεση του αρχικού κεφαλαίου που δόθηκε, ο κεφαλαιούχος θα έπαιρνε τα τρία μερίδια και ο έμπορος ένα.¹⁵

Με προορισμό τη Συρία πραγματοποίησε δρομολόγιο από τον Χάνδακα το πλοίο τύπου *καραμουσάλι* με ιδιοκτήτη τον Τριαντάφυλλο Σγουρό από την Κάλυμνο και караβοκύρη τον Τζώρτζη Παχόπουλο. Ο Πιέρο Σκορδίλης, λεγόμενος Φουκάς, του ποτέ Γεωργιά, από τον Χάνδακα, έλαβε 100 χρυσά τσεκίγια σε άσπρη μονέδα από 115 γαζέτες κάθε τσεκίγια από τον μισέρ Τζώρτζη Καρλαμά για να τα επενδύσει και να φέρει στον Χάνδακαπραμάτεια για διάθεση λιανική ή χονδρική με το πλοίο του Τριαντάφυλλου Σγουρού από την Κάλυμνο, στο οποίο ήταν караβοκύρης ο Τζώρτζης Παχόπουλος. Η διανομή των κερδών θα γινόταν σε τρία μερίδια, το ένα θα έπαιρνε ο Πιέρο Σκορδίλης και τα δύο ο κεφαλαιούχος μισέρ Τζώρτζης.¹⁶

Ο Νικολό Σκυλομάγκος του ποτέ Μιχελή, έμπορος από τον Χάνδακα, πήρε κεφάλαιο από τον ευγενή αφέντη Νταμιάν Ντε Τζουάνε, του ποτέ μισέρ Τζώρτζη, προκειμένου να το επενδύσει σεπραμάτεια. Μετά το τέλος του ταξιδιού και μετά την αφαίρεση του επενδυμένου κεφαλαίου θα ελάμβαναν από το κέρδος δύο μερίδια ο έμπορος και ένα ο κεφαλαιούχος.¹⁷ Το επόμενο έτος, στις 17 Σεπτεμβρίου του 1599, ο Σκυλομάγκος έλαβε 360 χρυσά τσεκίγια από τον Νταμιάν Ντε Τζουάνε για να πάει με διαφορετικό πλοίο στη Συρία και να επενδύσει σε όποια συμφέρουσαπραμάτεια έβρισκε. Δύο μερίδια από το κέρδος θα ελάμβανε ο Ντε Τζουάνε και ένα ο Σκυλομάγκος.¹⁸

Με το συμβόλαιο της 26ης Ιουνίου 1598 ο Θεωρής Σωκαράς του μισέρ Τζώρτζη, από τον Χάνδακα, έλαβε από τον Μανόλη Φιλήμονα και από τον μισέρ Αντώνιο Μπουμπάρδο 2.000 λίτρες για να τις επενδύσει στο ταξίδι στη Συρία μαζί με 1.000 λίτρες που έβαλε ο ίδιος. Στην επιστροφή και μετά την πώληση των εμπορευμάτων τα τυχόν κέρδη της συντροφιάς θα μοιράζονταν εξίσου στους εμπόρους-κεφαλαιούχους.¹⁹ Στη Συρία θα πήγαινε επίσης και ο μισέρ Αλβίξε Ντε Ματία από τον Χάνδακα, που πήρε 300 ρεάλια από τον ευγενή Τζιάν Μπατίστα Βιδάλη και μαζί με τα εκατόν πενήντα που έβαλε ο ίδιος θα τα επένδυε σε ανάλογης αξίας εμπορεύματα και στην επιστροφή το κέρδος θα μοιραζόταν σε ίσα μερίδια μεταξύ τους.²⁰

Ο μισέρ Μάρκος Λίτινος από το Ρέθυμνο πήρε χρυσά τσεκίγια (100) από τον μισέρ Μανόλη Φιλήμονα με σκοπό να ταξιδέψει στη Συρία ή στους Βουρλούς με το ξύλο του Νικολό Μυλοποταμίτη, το ονομαζόμενο «Άγιος Ιωάννης Μυλοποταμίτης», και караβοκύρη τον μισέρ Παύλο Λουράντο από τα Κύθηρα για να τα επενδύσει σε τόσηπραμάτεια και να φέρει στον Χάνδακα ό,τι προσφορότερο θα έβρισκε. Τα κέρδη θα γίνονταν τρία μερικά από τα οποία δύο θα έπαιρνε ο Μανόλης Φιλήμων και ένα ο Λίτινος.²¹

Σε άλλη συμβολαιογραφική πράξη ο Τριαντάφυλλος Σγουρός, που αναφέρεται ως караβοκύρης και μέτοχος πλοίου *καραμουσάλι*, όρισε ως γενικό πληρεξούσιο τον Μανέα Γερίτη του

¹⁵ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, φ. 177r/πρ. αριθμ. 1: 1599, Ιουνίου 6.

¹⁶ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, φ. 76r/πρ. αριθμ. 1: 1598, Ιουνίου 23.

¹⁷ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, φ. 76r/πρ. αριθμ. 2: 1598, Ιουνίου 23.

¹⁸ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, φ. 194v-195r: 1599, Σεπτεμβρίου 17.

¹⁹ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, φ. 76v/πρ. αριθμ. 1: 1598, Ιουνίου 26.

²⁰ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 3o, φ. 10v-11r/πρ. αριθμ. 3: 1606, Ιουλίου 13.

²¹ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 3o, φ. 25r/πρ. αριθμ. 1: 1607, Αυγούστου 10.

μισέρ Τζώρτζη, αναθέτοντάς του την εύρεσηπραματευτάδων του Χάνδακα, του Ρεθύμνου και των Χανίων προκειμένου να πραγματοποιηθεί ταξίδι στην Αλεξάνδρεια για να μεταφέρει έως και σαράντα βαρέλια κρασί από το Ρέθυμνο.²² Στη συνέχεια, στις 16 Οκτωβρίου 1598, ο μισέρ Μανέας Γερίτης όρισε ως πληρεξούσιο και επίτροπο του τον μισέρ Τζώρτζη Γρυπάρη από τα Χανιά για να βρει και να ναυλώσει *καραμουσάλι* από εμπόρους των Χανίων με φορτίο έως σαράντα βαρέλια κρασί για να ταξιδέψει στην Αλεξάνδρεια.²³ Επίσης, την ίδια μέρα, ο Μανέας Γερίτης ως πληρεξούσιος και επίτροπος του Τριαντάφυλλου Σγουρή όρισε ως πληρεξούσιο τον μισέρ Τζουάνε Μηλιώτη από το Ρέθυμνο για να βρειπραματευτάδες από την περιοχή εκείνη προκειμένου να ταξιδέψουν με το *καραμουσάλι* του Τριαντάφυλλου Σγουρή για την Αλεξάνδρεια.²⁴

Από τη μελέτη των συμβολαίων συνάγουμε για τους εμπλεκόμενους στις συναλλαγές ότι πρόκειται για συνεπείς επαγγελματίες με διαρκή παρουσία. Ο Κωνσταντίνος Μελιτζέρης στις 15 Μαρτίου 1606 φόρτωσε σε πλοίο προερχόμενο από τη Γαλλία, με το όνομα «Santa Maria Bona Speranza», που είχε καπετάνιο τον μισέρ Τζουάνε Αλαμάνο, εξήντα επτά μίστατα και οκτώ λίτρες για το ταξίδι στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να παραδοθεί μέλι στον μισέρ Πόλο Μπαρμπαρήγο. Το κέρδος από την πώληση του μελιού θα επενδυόταν σε αγοράπραμάτειας από την Πόλη που θα μεταφερόταν στον Χάνδακα για να πωληθεί είτε λιανική είτε χονδρική. Από τα κέρδη θα ελάμβανε δύο μερίδια ο Μελιτζέρης και ένα ο Μπαρμπαρήγος.²⁵

Οι συντροφίες συγκροτούνταν για την πραγματοποίηση συγκεκριμένων ταξιδιών και μετά τη ολοκλήρωσή τους διαλύονταν. Ο μισέρ Τζουάνες Ψύλλος από τον Χάνδακα είχε συνάψει συντροφία με τον ευγενή άρχοντα μισέρ Τζιάν Μπατίστα Βιδάλη, που πήρε ρεάλια (300) για να πάει με το πλοίο «Τζουστινιάνα» στη Συρία και βάζοντας κι ο ίδιος άλλα 150 ρεάλια να επενδύσει όλο το παραπάνω κεφάλαιο σεπραμάτεια. Επιστρέφοντας στον Χάνδακα, θα την πουλούσε και στη συνέχεια το κέρδος θα μοιραζόταν εξ ημισείας.²⁶ Στη συνέχεια, στις 25 Μαΐου 1608, η σύμβαση ακυρώθηκε χωρίς όμως να διευκρινίζει η ανωτέρω συμβολαιογραφική πράξη την περαιτέρω τύχη της συντροφίας.²⁷

Οι προορισμοί προϊόντων στα συμβόλαια που μελετήθηκαν αφορούν και περιοχές εντός Κρήτης, όπως η Σητεία. Ο Γιώργος Τσακαρόλος του Μιχάλη, από το Κάστρο, πήρε από τον μισέρ Αντώνη Φέντσα 20 χρυσά τσεκίνια με υποχρέωση να τα επενδύσει σε τόσηπραμάτεια που θα έβρισκε στη Σητεία και να τη φέρει στον Χάνδακα. Από τα κέρδη δύο μερίδια αναλογούσαν στον Τσακαρόλο και ένα στον Φέντσα.

Από τα προϊόντα που περιγράφονται στα συμβόλαια του νοταρίου Alvize Castanò εντύπωση προκαλεί πώς έγινε δυνατή η μεταφορά επτά βαρελιών λεμονόζουμου και 4.000 λεμονιών, καθώς οι συνθήκες συντήρησης των ευπαθών προϊόντων δεν ήταν αρκετά εξελιγμένες κατά

²² A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, φ. 106v-107r/πρ. αριθμ. 1: 1598, Οκτωβρίου 12.

²³ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, φ. 108v/πρ. αριθμ. 1: 1598, Οκτωβρίου 16.

²⁴ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 1o, φ. 108v-109r: 1598, Οκτωβρίου 16.

²⁵ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 3o, φ. 5v/πρ. αριθμ. 1: 1606, Μαρτίου 15.

²⁶ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 3o, φ. 10v-11r/πρ. αριθμ. 3: 1606, Ιουλίου 13.

²⁷ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 3o, φ. 37r/πρ. αριθμ. 2: 1608, Μαΐου 25.

την εξεταζόμενη χρονική περίοδο. Αναφέρεται σε συμβόλαιο της 21ης Μαρτίου 1607²⁸ ότι ο μισέρ Θεωδωρής Τζαγκαρέλος είχε φορτώσει στο ξύλο του Νικολό Λουμπάρδο, με караβοκύρη τον Τζώρτζη Στριλιγκά, τα αναφερόμενα προϊόντα. Επειδή όμως ο μισέρ Τζώρτζης δεν μπορούσε να ταξιδέψει για την Κωνσταντινούπολη για να τα πουλήσει, εξουσιοδότησε τον караβοκύρη μισέρ Τζώρτζη να πραγματοποιήσει την πώληση και στη συνέχεια να αγοράσει ό,τι πραγματεία έκρινε ως προσοδοφόρα για να τη μεταφέρει στον Χάνδακα και να την πουλήσει. Από το κέρδος θα ελάμβαναν δύο μερίδια ο Τζώρτζης και ένα Στριλιγκάς.

Υπήρχαν επίσης εμπορικές σχέσεις με την Αλεξάνδρεια. Στα συμβόλαια που ακολουθούν αναφέρεται και το είδος του εμπορικού πλοίου που ήταν γαλιόνι. Ο μισέρ Τζώρτζης Παχής πήρε ρεάλια (200) από τον μάστρο Μιχελή Μαυρίκα για το ταξίδι της Αλεξάνδρειας, όπου επρόκειτο να πάει με το νέο του γαλιόνι, στο οποίο θα ήταν ο ίδιος караβοκύρης. Θα έβαζε και αυτός άλλα ρεάλια (100) προκειμένου να τα επενδύσει σε πραγματεία, εκτός από λινάρι, που θα φόρτωναν στο ίδιο γαλιόνι για να τη φέρουν στον Χάνδακα. Στη συνέχεια θα μοιράζονταν τα κέρδη εξ ημισείας.²⁹ Ο μισέρ Κωνσταντής Ντε Ντομένεγο πήρε από τον κουνιάδο του, τον μισέρ Νικολό Κυριακόπουλο, χρυσά τσεκίγια (50) για να πάει στο ταξίδι της Αλεξάνδρειας με το καινούργιο γαλιόνι του μισέρ Τζώρτζη Παχή προκειμένου να τα επενδύσει σε τόση πραγματεία που θα έφερνε στη συνέχεια στον Χάνδακα. Στο συμβόλαιο της 14ης Ιουνίου 1608 αναφέρεται ότι τα κέρδη θα τα μοιράζονταν ως εξής: από δύο μερίδια ο Κυριακόπουλος και από ένα Ντε Ντομένεγο.³⁰

Στους Πίνακες 1, 2 και 3 που ακολουθούν παρουσιάζονται τα ονόματα των εμπλεκόμενων προσώπων στα συμβόλαια που εξετάστηκαν, τα μεταφερόμενα προϊόντα, καθώς και οι τόποι προορισμού τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ανακεφαλαιώνοντας διαπιστώνουμε από τα ανωτέρω:

- Στα μέσα του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα η Κρήτη με επίκεντρο τον Χάνδακα είχε συστηματική, ανεπτυγμένη και οργανωμένη ναυτιλία και εμπόριο.
- Διακινούνταν ποικίλα αγαθά από και προς το νησί.
- Υπήρχε οργανωμένο εμπορικό κύκλωμα που συμπεριλάμβανε παραγωγούς προϊόντων, εμπόρους, επενδυτές, караβοκύρηδες, μεσίτες.
- Διαπιστώνουμε πίστη μεταξύ των συμβαλλόμενων μερών και τήρηση των συναλλακτικών ηθών της εποχής.
- Σε περίπτωση μη επιτυχούς έκβασης της συμφωνίας οι συντροφίες εκκαθαρίζονταν με νέα συμβολαιογραφική πράξη.
- Διαπιστώνεται αναλογικότητα με το σημερινό εμπορικό δίκαιο και τις πρακτικές: π.χ. ο τρόπος διανομής κερδών, η ανάληψη ευθύνης από τους κεφαλαιούχους.

²⁸ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 3o, φ. 21r-v/πρ. αριθμ. 2: 1607, Μαρτίου 21.

²⁹ A.S.V.-N.C., b. 45, libro 3o, φ. 37v/πρ. αριθμ. 2: 1608, Ιουνίου 1 [6].

³⁰ B.Δ.Β., Notai di Candia, busta 45, libro 3o, φ. 37r- v: 1608, Ιουνίου 14.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΣΥΜΒΑΛΛΟΜΕΝΟΙ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΤΑ ΕΞΕΤΑΖΟΜΕΝΑ ΣΥΜΒΟΛΑΙΑ

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΓΓΡΑΦΩΝ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΕΤΑΙ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ
Τζαμτζής Καρλαμάς του ποτέ Νικολό	1	Άγνωστος	Επενδυτής/ καραβοκύρης
Νικολό Σκυλομάγκος του ποτέ μάστρο Μιχελή	2	Άγνωστος	Έμπορος
Δαμιάν Ντετζουάνε ευγενής αφέντης	2	Άγνωστος	Επενδυτής
Θεοδωρής Σοκαράς του μισέρ Τζώρτζη	1	Χάνδακας	Έμπορος
Αντώνης Μπουμπάρδας	1	Άγνωστος	Επενδυτής
Γιώργης Τσαγκαρόλος του Μιχαήλ	1	Χάνδακας	Έμπορος
Αντώνη Φέντσα	1	Άγνωστος	Επενδυτής
Μανέας Γερίτης του μισέρ Τζώρτζη	2	Άγνωστος	Έμπορος/ μεσίτης
Τζώρτζης Γρυπάρης	1	Χανιά	Έμπορος/ μεσίτης
Τζουάνε Μηλιώτης	1	Ρέθυμνο	Έμπορος/ μεσίτης
Ανδρέας Ρεγάτζης του ποτέ Λουδοβίκου	1	Άγνωστος	Επενδυτής
Κωνσταντής Αρκολέος	1	Άγνωστος	Επενδυτής
Γιώργης Καλαματιανός του Παπά Μιχαήλ	1	Άγνωστος	Έμπορος
Νικολός Αρκολέος	1	Άγνωστος	Πλοιοκτήτης
Νικολό Ντεπόρτολος	1	Άγνωστος	Έμπορος
Τζουάνες Δανίλης του Κωνσταντίνου	1	Χάνδακας	Έμπορος
Διάκος Τραχανιώτης	1	Αστυπάλαια	Έμπορος
Τζουάνε Καλογεράς	1	Χάνδακας	Επενδυτής
Τζαμτζής Ντα Τζίρης	1	Χάνδακας	Έμπορος
Ντε λα Χριστοφής, ο λεγόμενος Καμαριώτης	1	Χάνδακας	Έμπορος
Ευγενής Νικολό Λουμπάρδο	2	Άγνωστος	Πλοιοκτήτης
Κωνσταντής Μελιτζέρης	3	Άγνωστος	Έμπορος
Γιώργης Λίγκας	1	Άγνωστος	Καραβοκύρης
Μανέας Βάρδας του Γιώργη	1	Χάνδακας	Έμπορος
Τζουάνες Αλαμάνος	1	Άγνωστος	Καραβοκύρης
Πόλος Μπαρμπαρήγος	1	Κωνσταντινούπολη	Έμπορος
Τζουάνες Ψυλλός	2	Χάνδακας	Έμπορος
Ευγενής Τζιαμπατίστα Βιδάλης	3	Άγνωστος	Επενδυτής
Αλβίζε Ντε Ματίο	1	Άγνωστος	Έμπορος

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΓΓΡΑΦΩΝ ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΕΤΑΙ	ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ	ΙΔΙΟΤΗΤΑ
Τζαμτζής Στριλιγγάς	1	Άγνωστος	Καραβοκύρης
Θεόδωρος Τζαγκαρέλος	1	Άγνωστος	
Δημήτρης Τζάκος	1	Άγνωστος	Μέλος Συντροφίας
Μάρκος Λύτινος	1	Ρέθυμνο	Έμπορος
Μανόλης Φιλήμων	2	Άγνωστος	Επενδυτής
Νικολό Μυλοποταμίτης	1	Άγνωστος	Πλοιοκτήτης

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΜΕΤΑΦΕΡΟΜΕΝΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ

ΕΞΑΓΩΓΕΣ	ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ
Κρασί	Βόειο και χοιρινό κρέας
Μέλι	Ζωντανοί Χοίροι
Λεμόνια	Αμύγδαλα
Λεμονόζουμο	Ψάρι
Κλωστές	Πανιά
	Δέρματα
	Σισάμι
	Βαμβάκι

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΛΙΜΑΝΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ-ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΓΓΡΑΦΩΝ
Χάνδακας	Δεν αναφέρεται	2
Χάνδακας	Κωνσταντινούπολη	4
Χάνδακας	Σαντορίνη	1
Χάνδακας	Συρία	5
Χάνδακας	Σητεία	1
Χάνδακας	Αλεξάνδρεια	3
Χάνδακας	Χανιά	1
Χάνδακας	Ρέθυμνο	1
Χάνδακας	Αστυπάλαια	1
Χάνδακας	Αττάλεια	1

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Χ. Γάσπαρης (1994), «Η Γλώσσα της Βενετικής Γραφειοκρατίας. Η αντιπαράθεση λατινικής και ελληνικής γλώσσας στη μεσαιωνική Κρήτη (13ος-15ος αιώνες)», *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού, Σύμμεικτα* 9 (1994), 141-156.
- Χ. Γάσπαρης (1997), *Γη και αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη 13ος-14ος αιώνες*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών.
- Χ. Γάσπαρης (1998), «Η άφιξη των βενετών στην Κρήτη. Μια νέα πραγματικότητα για τη ζωή στην ύπαιθρο», "L'arrivo dei Veneziani all'isola di Creta, Una nuova realtà per la vita in campagna (XIII, XIV sec.)", Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Δύο λαοί – Μια Ιστορία, Μελετήματα Ελληνο-Ιταλικής Ιστορίας/Due popoli – Una Storia, Studi di Storia Ital Ellenica, a cura di N. Moschonas*, τ. Α΄, Αθήνα, Ελληνο-Ιταλικό Εμπορικό Επιμελητήριο, 44-52.
- Χ. Γάσπαρης (1998), «Κοινωνία και οικονομία στην Κρήτη 13ος-15ος αιώνες», *Proceedings of the Symposium «Η Κρητική λογοτεχνία στο κοινωνικό και ιστορικό της πλαίσιο», Amsterdam, 19-21 June 1997, in Honour of Wim Bakker, Cretan Studies* 6, 23-36.
- Χ. Γάσπαρης (2000), «Από την Αστυπάλαια στο Χάνδακα», Αγγ. Χανιώτης (επιμ.), *Έργα και Ημέρες στην Κρήτη*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 190-223.
- Χ. Γάσπαρης (2003), «Η οργάνωση μιας αγοράς του 14ου αιώνα», Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., 237-247.
- Χ. Γάσπαρης (2005), «Τα πατητήρια στη μεσαιωνική Κρήτη. 13ος-14ος αι.», *Επιστημονικό Συμπόσιο: Οίνον ιστορώ, Θλιπτήρια και πιεστήρια, Από τους ληνούς στα προβιομηχανικά τσιπουρομάγκανα*, Αθήνα, 169-181.
- Θ. Δετοράκης (1990), *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο, Δετοράκης.
- Ανδ. Διαλέτη, Γ. Πλακωτός, Ά. Πούπου (2015), *Ιστορία της Βενετίας και της Βενετικής Αυτοκρατορίας 11ος-18ος αι.*, Αθήνα, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα.
- Ευτ. Λιάτα (1996), «Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.», Αθήνα, Κ.Ν.Ε. (Ε.Ι.Ε.).
- Κ. Λαμπρινός (2015), *Οι cittadini στη Βενετική Κρήτη κοινωνικοπολιτική και γραφειοκρατική εξέλιξη*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού.
- Χρ. Μαλτέζου (1985), «Τιμές αγαθών και αμοιβές εργασίας στην βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 9 (1988), 1-32.
- Χρ. Μαλτέζου (1988), «Η Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία (1211-1669)», Ν. Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, τ. 2., Ηράκλειο, Σύνδεσμος Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, 105-161.
- Αγγ. Πανοπούλου (1988), «Όψεις της ναυτιλιακής κίνησης του Χάνδακα το 17ο αιώνα», *Κρητική Εστία*, περίοδος Δ΄, τ. 2 (1988), 152-210.
- Αγγ. Πανοπούλου (1991), «Συντροφίες και ναυλώσεις πλοίων στο Χάνδακα (1635-1661)», *Ανάτυπο από Πεπραγμένα ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β΄ (1991), Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «ο Χρυσόστομος», 419-430.
- Αγγ. Πανοπούλου (2000), «Στον άγιο Μάρκο των Γραικών», Άγγ. Χανιώτης (επιμ.), *Έργα και Ημέρες στην Κρήτη*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 289-316.
- Χρ. Τζομπανάκη (2008), *Ο κρητικός Πόλεμος 1645-1669*, Ηράκλειο, Χρυσούλα Τσομπανάκη.
- Λ. Τσουλφίδης (2003), *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Β. Φίλιας (1978), *Τα κοινωνικά συστήματα*, Αθήνα, Λιβάνη-Νέα Σύνορα.